

НЯКОИ ЧЕРТИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ЙОВКОВ И ТОЛСТОЙ

Елена Димитрова

Бедният, свит добруджански учител и потомъкът на знатни графове и князе израстват като творци и личности при противоположни условия. Различна е действителността, която ги заобикаля, различна е и епохата, в която живеят. Но между Йовков и Толстой откриваме една здрава спойка. Еднаква е същността на техния хуманизъм, на техния идеал за човека. Нашият класик подобно на руския гений възприема като най-съвършена християнската етика. И за него най-великата сила срещу злото е любовта. Толстой още в ранната си младост тревожно търси отговор на въпросите, които цял живот ще го измъчват. „В чия душа е непоколебима тази мярка за добро и зло, за да може той да мери с нея текущите забъркани факти?“ — се запитва начеващият писател в разказа „Люцерн“. И Пиер Безухов търси критериите за добро и зло, и Левин, и Нехлюдов изживяват тежки нравствени кризи, измъчват се от своите съмнения, но стигат до душевно равновесие, когато откриват, че смисълът на човешкото съществуване е да се живее според Христовото учение. В почти автобиографичния разказ „Утрото на помещика“ писателят анализира душевното състояние на Нехлюдов след злополучния му опит да помогне на селяните. И той, както любимите герои на Йовков, стига до извода, че истинското щастие се постига само чрез извършване на благородни дела. „И така, аз трябва да върша добро, за да бъда щастлив, мислеше той.“ До същото откровение стига и Оленин в „Казаци“.

Близките на Йовков особено подчертават в спомените си неговата нравствена извисеност въпреки някои неприятни черти в характера му. Много проникновен портрет на писателя е нарисувал Николай Лилиев: „Присъствието на Йовков в живота не отбеляза нито един шумен факт. Йовков не посегна с ръка срещу никого, не наказва с думи своите „хулници“, не попречи на никого да прояви своето съществуване. Отиде си от нас така смирено, както живя“¹ Без да бъде последовател на нравствено-религиозното учение на Толстой, той беше живо възплъщение на неговия главен декрет: „Бъди кротък и смирен по сърце...“² Човекът Йовков беше по-близък по дух до толстоизма, отколкото самият създател на това учение. Толстой в същност е неукротим бунтар, който в края на живота си, отричайки насилието, стигна до своеобразен, абсурден nihilism на религиозна почва. Докато Йовков и Достоевски смятаха за непоклатими вековните устои на човешкото общество и Достоевски в публицистиката си с жар

¹ А. Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков в спомените на съвременниците си. С., 1962, с. 123.

² О смысле жизни. Мысли Л. Н. Толстого. Собранный Владимиром Чертковым. С.-Петербург, 1906, с. 19.

обосноваваше необходимостта от съхраняването на съществуващата в Русия система, то роденият аристократ граф Толстой през последния период от живота си видя корените на злото в държавата, армията, полицията и съдилищата и яростно ги отрече. Очиствайки Христовото учение от мистиката, от църковните канони и обреди, той отхвърли преданието за божествения произход на Исус Христос и за неговото възкресение. Толстой го почиташе не като бог, а като най-великия човек на земята, чието хуманно учение въздигна в свой идеал. Руският гений искаше да бъде нов Мойсей, властелин над човешките души. Основавайки се на евангелската етика, той издаваше категорични заповеди за нравствено поведение. Толстой разбиваше официалните църковни догми, отричаше тайнствата и беше отлъчен от православната църква. Идеологът на смиренното пишеше предизвикателни писма до царя, в които го съдеше и поучаваше, нахвърляше се срещу правителството. Той мечтаеше за мъченически подвиг, искрено страдаше, че не искат да го затворят и изпратят на каторга. Графиня Толстая е сериозно изплашена от неговата статия „Не мога да мълча!“ В укорите към съпруга си тя сочи несъответствието между учението и делата му. „Ще ни погубиш с твоите предизвикателни статии, къде са в тях любовта и непротивенето? С девет деца ти нямаш право да погубваш и мене, и тях.“³

Проповедникът Толстой понякога отблъсква и учудва със своята наивност и необезителност, досажда със своята натрапчивост и сухота. В статията „Де е изходът?“ той прави задълбочен анализ на социалните противоречия, но сочи много несъстоятелно и неизпълнимо средство за избавление от неравенството — младежите да не отиват войници. Тургенев сполучливо нарича Толстой „гениален чудак“⁴. Плеханов, който несправедливо набеждава писателя, че защитава интересите на потисниците, смята, че „неговият огромен ум“ до такава степен е „влязъл в таланта, в творческата фантазия, че в ролята на мислител граф Толстой навсякъде проявява почти детска безпомощност“⁵. Струва ми се, че Томас Ман най-проникновено и всестранно е оценил величieto и безпомощността на мислителя Толстой, полезните и вредните отражения на неговата морализаторска страст върху творчеството му: „Какво грандиозно и същевременно жалко зрелище! Въпреки това — от художествено гледище — именно тази титанична безпомощност придава на творчеството му нечувана нравствена сила, придава и на неговата морална идея могъщество и напрежение на атлантовска мускулатура, напомняйки ни за образния свят на страдалеца Микеланджело.“⁶

Редица изследователи на Толстой сочат несъвместимите противоречия между ведрия художник, певец на земните радости, жадния за слава и светски развлечения младеж и философа-аскет, който в старостта си отрече изцяло земния живот, брака, продължаването на човешкия род, възведе като идеал за нравствено самоусъвършенстване пълното самоотричане на отец Сергей. Този блестящ аристократ, приел монашески сан, напусна отшелническата килия и като оксан скитник тръгва сред хората, за да помага на болните и да учи децата. Финалът на разказа е в същност художествено възплъщение на Толстоевите утопични поучения: „Да бъде човек беден, да бъде сиромаш и скиталец (...) — туй именно е учил Христос, туй самото, без което не може да се влезе в царството Божие и без което не може да бъде човек щастлив тук на земята.“⁷

Самият автор последва своя герой. Стар, изтерзан от конфликтите в семейството, той доброволно се отказа от уюта на графското имение и в една студена есенна нощ, в мизерен третокласен вагон тръгна из руската земя, без сам да знае къде отива.

³ Вж. Виктор Шкловски. Лев Толстой. С., 1971, с. 532.

⁴ Лев Толстой в русской критике. Сборник статей. М., 1960, с. 549.

⁵ Г. В. Плеханов. Карл Маркс и Лев Толстой. Цит. сборник, с. 389.

⁶ Томас Ман. Литературна есеистика в два тома. Т. II. С., 1978, с. 168—169.

⁷ Л. Н. Толстой. Моята вяра. С., 1921, с. 120.

Учението на Толстой съвсем тенденциозно прозира в неговите късни творби — „Възкресение“, „Кройцера соната“, „Фалшивият купон“, в „Посмъртните записки на стареца Фьодор Кузмич“ и в епилога на „Отец Сергей“.

В живота и в творчеството на Йовков няма такива противоречия и крайности. Той е много по-уравновесен. Най-здравата връзка между Йовков и Толстой е тяхното убеждение, че насилието не само няма да изкорени злото, но, напротив, още повече ще го активизира, че само нравственото самоусъвършенстване на човека и дейният хуманизъм на отделната личност могат да разкраят живота. И двамата защитават чрез творчеството си мисълта на Толстой, формулирана в неговата книга „Животът и учението на Исуса“: „Ако злото се побеждава, то се побеждава само с добро“ (с. 14). В писмо от 1900 г. до един приятел Толстой се оплаква, че съвсем погрешно тълкуват неговия принцип за несъпротивление на злото: „Смесват — пише той — не се противи на злото със зло, с не се противи на злото, т. е. бди безразличен към злото. . . , докато единственият принцип на християнизма това е принципът за борба против злото, а заповедта за несъпротивление на злото със зло се смята като най-ефикасното средство в тази борба.“⁸

Под това писмо с удоволствие биха се подписали и Йовков, и Достоевски. По някои схващания Толстой рязко се отделя от Йовков и се доближава до социалистите. Още в ранната си младост той жестоко се измъчва от привилегированото си положение на помещик, който притежава крепостни селяни. Младият граф ги освобождава от ангарията, раздава им жито, помага им материално, предоставя на тяхно разположение част от своята гора. През целия си живот той непосилно страда от несправедливото разпределение на земните блага. Толстой стига до категоричния извод, че социалното зло ще се премахне само чрез унищожаване на поземлената собственост. „Не можеш да бъдеш християнин, ако имаш собственост“ — пише той в един от дневниците си. „Очевидно критиката на Толстой върху частната собственост се опира на евангелизма — отбелязва Полтавцев, — а не върху конкретно-исторически социологически анализ.“⁹ Въпреки неговата изключителна хуманна дейност, в която едва ли има равен на себе си, съвестта му не може да намери покой. „В Ясна поляна всяка проява на селската беднота, а в Москва на градската нищета, го вълнуваше до сълзи“ — си спомня неговият син Сергей.¹⁰

Колкото и парадоксално да звучи, но тъкмо поради своето високопоставено положение на аристократ Толстой е много по-нещастен в личния си живот от Йовков, изживява много по-страшни вътрешни драми.

„Все повече и повече, почти физически страдам от неравенството: от богатството, от излишеството на нашия живот сред нищетата; и аз не мога да намаля това неравенство. В това е тайният трагизъм на моя живот“ — изповядва писателят в един от дневниците си.¹¹ „Аз всичко зная: всеки кирпич на новия дом, в който живея, е направен от потта на тези крепостни, това е тяхната окаменяла плът, тяхната работа.“¹²

В патриархална Добруджа нашият класик не се е натъквал на такива крещящи противоречия, не са го разтърсвали жестоките угризения на Толстой, защото никога не е притежавал неговите богатства и привилегии, а, напротив, цял живот е страдал от безпаричие.

⁸ Цит. по Ромен Ролан. Животът на Толстой. С., 1945, с. 196.

⁹ А. С. Полтавцев. Философско мировоззрение Толстого. Харьков, 1974, с. 81.

¹⁰ С. Л. Толстой. Очерки былого. Тула, 1968, с. 146.

¹¹ Цит. по А. С. Полтавцев. Посочената книга, с. 80.

¹² Цит. по Стефан Цвайг. Три певца своєї жизни. Казанова, Стендаль, Толстой. Л., 1929, с. 296.

Йовков споделя с проф. Казанджиев, че в младостта си е изживял тежки кризи. Дори е стигал до мисълта за самоубийство.¹³ Тези признания говорят за тревожни търсения. Несправедливо и подценяващо е твърдението, че му липсва теоретична философска постановка, че неговата хуманистична концепция е изникнала спонтанно, в резултат на житейския му опит.¹⁴ Йовков е изграждал своя мироглед съзнателно, вгълбено. Той е автор с подчертана философска нагласа. Нашият автор е по-непокатим в религиозните си убеждения и в своята вяра, че любовта ще възроди света. И Толстой като Достоевски до последния си дъх е разпъван от религиозни съмнения, които се появяват още в юношеството му. Най-сродните му герои — княз Андрей, Пиер, Левин, отец Сергей — минават през мъчителни кризи на безверие. В „Моята вяра“ писателят признава, че 55 години, като се изключат детските, той е преживял като човек, който в нищо не вярва. (Цит. изд., с. 3.) „Колко хубаво би било да знаеш къде да търсиш помощ в този живот и какво да очакваш след него, зад гроба! Колко бих бил щастлив и спокоен, ако бих могъл да кажа сега: „Господи, помилуй ме!“ Но кому ще кажа това?“ — разсъждава княз Андрей, когато лежи ранен на бойното поле при Аустерлиц.¹⁵ Толстой подобно на Достоевски се стреми с всички сили да внуши на себе си и на другите религиозно чувство. Отец Сергей е последното превръщане на писателя. Този отшелник често е разяждан от мисълта, че може би там, отвъд живота, закъдето се стреми с таково самоотречение, няма нищо. Това са религиозните съмнения на автора, които не го оставят до края на живота му въпреки неговите изявления в нравствено-религиозните му трактати, както и в отговора му до Светия синод след отлъчването му от църквата, че е непоколебимо веруещ. В тези изявления чувствуваме страстния копнеж на гения по вярата в бога. „... познавайки мъките на безверието, той направи най-фантастичния опит на нашето време да спаси света от нихилистична беда, да го направи по-веруещ, отколкото самият той някога е бил“ — пише Цвайг.¹⁶

Йовков и Толстой са личности с ярки индивидуални особености, които дават неповторим облик на тяхното творчество. Те са автори с много различна биография, с различен темперамент. Тях обаче ги свързва не само еднаквата хуманистична концепция, не само общият идеал за човека, но и някои сродни теми и общи черти на художествения им стил. Толстой е един от любимите автори на Йовков. „Той се възхищаваше от Мериъме, истинския родоначалник на реализма, както казваше той, ала неговата най-голяма любов си остана все пак Лев Николаевич Толстой, чиито „Севастополски разкази“ и „Казаци“ тежяха според него повече от „Война и мир“ и „Хаджи Мурат“ — разказва Константин Константинов.¹⁷ Йовков обича много Толстой — е записал Георги Цанев след един разговор с писателя, — поставя го над всички. „Мисля, че познавам добре руската литература — каза той. — Най-хубавото в нея са Пушкин, Толстой и „Записки охотника“. Особено високо поставя „Казаци“ и „Хаджи Мурат“.¹⁸ Тези два спомена почти съвпадат. Само противоположни са данните за отношението на Йовков към „Хаджи Мурат“. Може би в различни периоди Йовков е променял своята преценка. Явно е, че най-големите творби на Толстой — „Война и мир“ и „Ана Каренина“ — са му били по-чужди. Вероятно защото животът на руското висше общество от миналия век, изобразен в тези романи, е твърде далечен на Йовков. Но той положително се е наслаждавал на бликащата от обич и жиз-

¹³ С п и р и д о н К а з а н д ж и е в. Срещи и разговори с Йордан Йовков. С., 1960, с. 12—13.

¹⁴ В ж. А н г е л А н ч е в. Духовното родство между Лев Толстой и Йордан Йовков. — Литературна мисъл, 1970, кн. 5, с. 47.

¹⁵ Л е в Т о л с т о й. Война и мир. I и II М. 1969, с. 363.

¹⁶ С т е ф а н Ц в а й г. Цит. книга, с. 262.

¹⁷ Цит. сборник със спомени, с. 374—375.

¹⁸ П а к т а м, с. 538—539.

неност Наташа, на смиреннието на Платон Каратаев, на човечния, патриархален дух в дома на Ростови, вълнували са го драмите на Ана Каренина, на Вронски, допадал му е стремежът към нравствено самоусъвършенствуване на Пиер Безухов, на Левин, на княз Андрей и Нехлюдов.

Въпреки мъчителните изживявания и трагичните съдбини на много от героите на Йовков и Толстой техният свят е ведър, слънчев. На Йовков и Толстой е чужд отчайващият скептицизъм на Достоевски. И двамата са убедени оптимисти. „На човешката природа е свойствено да върши туй, което е по-добро“ — пише Толстой в „Моята вяра“. (Цит. изд., с. 66.) Обикновено оптимизмът е присъщ на младостта. Но у Толстой наблюдаваме обратното. В старостта си руският гений стига до наивни, несъстоятелни крайности и в своята вяра в човека. Странно е, че този изключителен майстор-психолог, стигнал в художественото си творчество до най-непристъпните кътчета на човешката душа, в зрялата си възраст проявява такова лекомислено отношение към злото. „Ще дойде по време на войната неприятелят — четем в „Моята вяра“ — или просто зли хора ще ме нападнат, мислех си аз по-преди, и ако не се защищавам, те ще ни ограбят, ще ни осрамят и ще убият мен и близките ми и това ми се струваше страшно . . . Аз зная сега, че и неприятностите, и така наречените злодеи и разбойници всичките са хора, също такива синове човечески, какъвто съм и аз, също така обичат доброто и ненавиждат злото . . . Всяко зло, което те ми направят, ще бъде зло и за тях и затова те трябва да правят добро.“ (Цит. изд., с. 153.) Но трябва да се отбележи, че философията на Толстой нанесе поражения само на някои творби, че в художествената си практика писателят следва суровата правда на живота. Въпреки вярата си в доброто създаде и герои, непоправими в своята порочност, а в края на живота си сътвори „Хаджи Мурат“ — един шедьовър, в който няма морализаторски тенденции. Още в ранното си творчество Толстой се интересува от безволеви, порочни хора, но те не са болезнени като героите на Достоевски. Граф Турбин в разказа „Двамата хусари“ е необуздан, безотговорен, много празен. Той е предвестник на Анатоли Курагин. Сроден на Турбин е Гусков от „Разжалваният“. А князът от „Записки на маркьора“ се самоубива, защото е отчаян от своето падение. И в „Утрото на помешчика“ писателят ни въвежда в една безизходна действителност. Въпреки своята любов към крепостните селяни, за които през целия си живот не жали сили и средства, за да им помогне, младият тогава автор ги изобразява без никаква идеализация. Чурис, Юхванка, Давидка, Арина са нравствено тъпи. Суровите селски нрави ще вземат много по-страшни ферми в „Силата на мрака“ и „Възкресение“.

Философските убеждения на Толстой не са така органически свързани с развитието и характера на героите, както в творчеството на Йовков. Мислителят Толстой често се отдръпва пред силата на фактите, оставя художника да действа свободно. Изключение правят приведените по-горе късни творби на Толстой и особено „Фалшивият купон“ и „Кройцера соната“. Сам писателят заявява, че героите му вършат това, което би трябвало да вършат в действителния живот, а не това, което на него му се иска. Впрочем морализаторски тенденции се чувствуват още в „Люцерн“, „Война и мир“, „Ана Каренина“. Откриваме ги в търсенията на княз Андрей, на Левин, в образа на Платон Каратаев, в авторските отклонения. Те обаче не засягат същността на голяма част от образите.

Във втория севастополски разказ писателят определя своята най-характерна особеност при изграждането на човешките образи: „Къде е изразът на доброто, на което трябва да подражаваме в тази повест? Кой е злодей, кой е неин герой? Всички са добри и всички са лоши . . . (курс. м., Е. Д.). Героят на моята повест, когото аз обичам с всички сили на душата, когото се страхя да възпроизведа с цялата му красота и който всякога е бил, е и ще бъде прекрасен, е истината.“ Много по-късно във „Възкресение“, писателят поддържа същата теза, която е не-

гово ръководно начало при изграждане на образите. И действително героите на Толстой са сякаш живи хора, сложни, противоречиви. С малки изключения и най-симпатичните имат своите човешки слабости и най-отблъскващите носят нещо човешко. Много ще се затруднят привържениците на категоричните литературни термини дали към „положителните“ или към „отрицателните“ герои да отнесат Вронски, Ана Каренина, чичо Ерошка, стария княз Болконски, Иван Илич, Катюша Маслова, Нехлюдов, Николай Ростов и др.

Чернишевски, рецензирайки ранното творчество на Толстой, великолепно е определил най-характерната особеност на неговото психологическо майсторство: „... граф Толстой, пише критикът, най-много (го занимава) самият психически процес, неговите форми, неговите закони, диалектиката на душата, за да се изразим с определен термин“.

Още в „Детство“ Николенка наред с благородните качества под въздействието на Серьожа Ивин проявява и жестоки инстинкти. Той участва в издевателствата над бедното момченце Иленка Грап, кротко и беззащитно, което непосилно страда от униженията. В третия Севастополски разказ малкият брат Володя Козелцов грабва със своята душевна чистота и юношеска пламенност, със самопрезрението си, когато на огнената линия изпитва страх от смъртта. Толстой обаче не премълчава слабостите на юношата, който върши и неразумни неща и започва да кокетира със своята храброст, да проявява тщеславие. Княз Андрей мечтае да властва, да заеме мястото на Кутузов. Той е готов да пожертва най-скъпите си хора за една минута слава на бойното поле при Аустерлиц. Според него всички грижи към селяните са безсмислени, дори вредни, защото музикът е създаден за скотски живот, той се чувства най-добре в своята изостаналост и невежество, непосилният труд го крепи. Според княз Андрей френските пленници трябва да се разстрелват. Но въпреки тези мракобесни разсъждения той на дело прави всичко, за да помогне на селяните, освобождава една част от тях, довежда акушерка и свещеник, който да ограми селските деца. Княз Андрей е много умен, мислещ, начетен, със силна воля, но скупаещ, отегчен от празния живот на своето общество, обзет от дълбок скептицизъм. Но той е способен на най-възвишени чувства. Любовта му към Наташа разкрива най-красивите страни на неговия характер. Той много тежко, но мъжествено изживява разочарованieto си от изневерата ѝ, но дори и тогава я шади, търси друг повод да извика Анатола на дуел, за да не я опетни. Изобщо и Толстой като Достоевски вижда абсурдните противоречия в човешката душа. Писателят е приписал много недостатъци и на едни от най-симпатичните си герои — Пиер Безухов. Този безкористен, чистосърдечен човек, изпълнен с толкова благородни стремежи, е безволев, недоद्याлан, разсеян. В ранната си младост Пиер участва в разгледаните буйства на Анатола, оженва се за развратната Елена. Пиер е лишен от организаторски качества и реален усет. Подобно на своя създател той безпоощадно се самоанализира и самобичува. Нехлюдов от „Възкресение“ искрено се стреми към доброто, раздава земята на селяните, бори се със себе си, има болезнено самокритично чувство. Но в един момент, когато у него надделява животинското, той извършва престъпление към Катюша, погубва я. Ана Каренина е честна, отзивчива, с открита душа, но тя пренебрегва майчинския и съпругески дълг, отнема любимия на Кити, заплита се в една безизходна ситуация, която постепенно я превръща в ревнива, невротизирана жена с опустошена душа. Дори прелестната Наташа, любимката на Толстой, е непостоянна в чувствата си, не може да устои на изпитанията, на които е подложена любовта ѝ към княз Андрей. Тя неприятно ни изненадва със своята непроницателност и безкритичност към празния, безкрупен Анатола.

¹⁹ 1. Г. Чернишевски й. Детство и Отрочество. Военные рассказы графа Л. Толстого. Л. Н. Толстой в русской критике. Цит. изд., с. 87.

Кутузов е идеалът на Толстой за истински пълководец. Но и той е приземен. По време на един важен военен съвет руският главнокомандуващ сипи, а при срещата с императора той взима позата на раболепен и нерассъждаващ човек, от което Александър I е неприятно поразен. Платон Каратаев вони на пот. Йовков, когато описва любимите си герои, никога не наанася такива неприятни детайли.

Изобшо диалектиката на човешката душа, нейната необозрима сложност е разкрита с гениална проникателност от Толстой при изграждането на неговите образи. В тях ще открием много светлосенки, вътрешни противоречия.

Героите на Йовков също изживяват мъчителни драми, противоречиви чувства. И някои от най-симпатичните герои на Йовков имат своите недостатъци, извършват тежки грехове, дори стигат до нравствено падение. Албена изменя на мъжа си, става причина за неговото убийство, Нона постъпва жестоко към годеника си, дядо Недко, отчаян от своето творческо безсилие и самота, се пропива, става вулгарен. Гроздан в озлоблението си към Вълчан постепенно загубва човешкия си образ, държи се сурово с жена си и с детето си, впуска се в кражби, дебне Вълчан, за да го убие. Василиена се увлича по женен човек, мечтае тя да бъде собственица на чифлика. И въпреки човешките слабости на Толстезите и Йовковите герои и двамата писатели успяват да ни внушат симпатии към тях, психологически да обосноват техните грешки. И Йовков притежава дарбата да се вгълби в чуждата душа, да открие нейните неуволими движения. И Йовков, и Толстой (за разлика от Достоевски) изобразяват герои със здрава душевност. Но Йовков обича неуките хора от народа и заради това те не се измъчват от такива интелектуални размисли, от философски търсения, не се самоанализират като княз Андрей, Пиер, Левин, княз Нехлюдов, отец Сергей, Оленин. И Толстой като Достоевски е гениален художник на най-неуволимите, подсъзнателни чувства.

Героите на Йовков нямат такава сложна душевност, не са разтърсвани от такива вътрешни противоречия. Но при психологическата характеристика на Нона, Божура, дядо Недко, Гроздан и той проявява изключителна психологическа дълбочина. Докато много от героите на Достоевски въпреки своето убийствено чувство за вина са непоправими, то редица герои на Йовков и Толстой се движат между доброто и злото, изживяват сложни процеси на духовно възраждане. „Всеки човек, разсъждава Толстой във „Възкресение“, носи у себе си зачатъците на всички човешки свойства и понякога проявява едни, понякога други...“

За Йовков доброто и злото са предвечни сили, вложени у човека. Само великодушието, голямата любов, трудът и красотата могат да победят злото. А Толстой, особено в късните си творби, твърди, че няма родени престъпници, че човешките пороци са неизбежно следствие от несправедливата обществена система, че държавните институти обезчовечават хората. Тези схващания на Толстой го доближават до революционните демократи, но, както вече казах, той сочи съвсем друг изход — в евангелската етика, в несъпротивлението на злото с насилие. Художникът Толстой обаче често изменя на своите убеждения и създава герои от най-различни социални среди с вродени качества на порочност: Анисия, Матрьона, Николай I, Анатоли, Елен, княз Василий, както и благородни души, които никакви външни обстоятелства не могат да омърсят: Платон Каратаев, Наталия Савишна, старите Ростови, Наташа, Соня, Пиер, княжия Маря и др.

Когато любимите герои на Йовков и Толстой грешат, те винаги осъзнават своята вина. Най-положителното им качество е тяхната чувствителност, будна съвест и самокритичност. Те изживяват угризения, чрез страданието си се възвисяват.

Някои от героите на Толстой и Йовков постепенно преодоляват редица слабости. Когато лежи ранен на бойното поле при Аустерлиц, княз Андрей открива

в безкрайното, бъздънно небе величието на вечността и всичките човешки амбиции, както и надвесеният над него Наполеон, когото той е обожавал, му се виждат жалки и нищожни. От този момент той започва да преодолява това непомерно славолюбие, с което самият Толстой отчаяно се е борил в младостта си. Пиер духовно се закалява в страданията по време на войната, става много по-реален, по-критичен към хората. Нехлюдов, разтърсен от неочакваната среща с Катюша в съда, макар и с голяма вътрешна борба, преодолявайки отвращението си, твърдо решава да се ожени за нея, за да изкупи греха си. Когато след тежката операция княз Андрей вижда в съседното легло Анатоли Курагин с отрязан крак, жалък, ридещ като жена, той изпитва към него съжаление и любов, така, както по-късно самият Толстой се е мъчел да обикне своя съперник Танеев. Това е най-възвишеният момент в живота на княз Андрей. „Можеш да обичаш скъп човек с човешка любов, но само врага можеш да обичаш с любов божествена. И затова аз изпитах такава радост, когато почувствувах, че обичам този човек.“ Тези мисли на княз Андрей съдържат същността на философската концепция на Толстой. Каренин признава пред Вронски, че преди да види безнадеждно болната Ана, той е желал смъртта ѝ. „Но аз я видях и простих. И щастието от прошката ми откри моите задължения. . . Вие можете да ме удавите в кал, да ме направите за посмешище пред света, аз няма да я напусна и никога дума на упрек няма да ви кажа. „Каренин проявява изненадващо и за самия него благородство. Любовта и прошката го успокояват, доставят му неизпитана дотогава радост. Толстой особено подчертава въздействието на това великодушие върху душата на Вронски. Преди това той е смятал, че е поставил излъгания съпруг в жалко положение. Но неочаквано Каренин става величествен в неговите очи. Вронски се чувства нисък и дребен измамник. Той е засрамен и унизен. Честолюбието, обществото, дворецът изведнъж изгубват за него всякакъв смисъл. Той обиква Ана с нова сила и в отчаянието и унижението си прави опит за самоубийство. Тези страници съдържат замисъл на автора, че християнското всеопрощение разтърсва съвестта много по-силно от отмъщението. Неслучайно тези сцени в романа толкова възбудват и Достоевски. И Йовков с цялото си творчество защитава същата концепция. През мъчителни зигзаги между доброто и злото минават Гроздан, дядо Недко, Индже, Дафин от „Скитникът“. Но и те като княз Андрей, Каренин, Пиер стигат до душевно равновесие, до очищение, когато почувствуват спасителната сила на прошката. Халил Ходжа, както Толстой в „Ана Каренина“, е предоставил Сенебирските братя на божия съд. В душата му няма злоба към тях. Те, както Вълчан и Индже, получават своето възмездие. Гроздан след много тежки нравствени кризи и падения надмогва жаждата си за мъст към Вълчан, с риск на живота си го спасява от явна смърт. Той почтително запазва свещ на опелото му. За автора това всеопрощение е проява на най-възвишена етичност. Самият Вълчан неочаквано се очовечава от жеста на Гроздан. Поп Стефан прощава тежките обиди на дядо Недко, спасява го със своето милосърдие. Велико Железаринът оказва великодушно гостоприемство по време на снежната буря на съперника си Захария.

Чрез психологическите анализи често и Йовков, и Толстой полагат успешни усилия да оправдаят слабостите на героите, да ни убедят, че те са жертва на обстоятелствата, че когато грешат, са искрено заблудени. И дзямата автори се стремят да предпазят много от героите си от присъдата на читателя. Когато Анатоли започва да ухажва Наташа, отначало тя е раздвоена, възмущена от себе си. Но изоставена толкова дълго време от годеника си, обидена от баща му, тя много бързо се предава на новото чувство с цялата сила на своето доверчиво, любвеобилно сърце. Нейната влюбчивост е в пълно съответствие с виталната ѝ, жизнерадостна натура. И когато върши безразсъдства, когато иска да избяга с Анатоли, тя пак е чаровната, детински наивната и доверчивата Наташа. А след това е тро-

гателна в своето отчаяние от себе си и в искреното покаяние. Ана Каренина също е с голяма, благородна душа. Тя прави всичко възможно да закрепи семейството на своя лекомислен брат. Въпреки сухотата на мъжа си до фаталната среща с Вронски Ана е предана и вярна съпруга. Тя се съпротивява срещу обзелото я чувство към Вронски, но не може да устои на неговите упорити ухаждания. Осъзната е светостта на брака, пренебрегнат е майчиният дълг. Грехът е тежък. Но Толстой предоставя героинята на божия съд — такъв е смисълът на страшния библийски израз, поставен в началото на романа: „Мне отмщение и Аз въздам.“ Самият автор обаче съчувствува на Ана, разбира нейната неудовлетворена жажда да бъде обичана. Монологът ѝ, след като прочита писмото на мъжа си, е авторска защита над героинята, обяснение на психологическите предпоставки за нейния грях: „Аз ли не се стараех, с всички сили се стараех да намеря оправдание за своя живот. Но дойде време, аз разбрах, че не мога повече да се мамя, че аз съм жив човек, че не съм виновна, че бог ме е създал такава, че ми е нужно да обичам и да живея.“²⁰ Същата защита на автора чувствуваме и у Йовков, в монолога на дядо Недко. Толстой ни убеждава колко честна е Ана по природа. Необходимостта да лъже за нея е най-тежкото наказание. Достоевски в рецензията си за „Ана Каренина“ несправедливо нарича Вронски „жребец в мундир“. Той в същност е рицар по душа. Толстой подчертава, че героят отстъпва на брат си целия доход от бащиното си имение, прекрасно ръководи своето стопанство, грижи се за селяните, построява им модерна болница. След самоубийството на Ана Вронски се разболява от скръб, отива с доброволчески отряд в Сърбия да търси смъртта си. Заради любовта си към Ана той се отказва от по-висока служба. М. Храпченко правилно отбелязва, че Вронски „съвсем не е конте и не е празен, пошъл герой, какъвто понякога искат да го представят въпреки авторската характеристика.“²¹ Вронски искрено обича Ана, постъпва с нея като кавалер. Той всеки момент е готов да се венчае с нея, но се натъква на непреодолими препятствия. Неговият грях е, че не се е замислил, че разрушава живота на съпруга и на детето на Ана, че иска да гради своето щастие върху чуждото нещастие. Той дори е горд, че е измамил Каренин. Толстой с гениално разбиране на противоречията в човешката душа ни убеждава, че Вронски не е виновен за охлаждането си към Ана, че причина за това са ненормалните обстоятелства, при които се осъществява тяхната любов. Ана става все по-подозрителна, болезнена, нейните неврастенични кризи започват да го дразнят. Той се чувствува окован, нещастен, изолиран от обществото. И Толстой, и Йовков бранят героите си, чрез задълбочен психологически анализ ни внушават, че те въпреки слабостите си са хора с богата душевност, с благороден характер. И Албена като Ана нарушава осветения от векове морал, дори става причина за убийството на Куцар. И тя доброволно поема тежко изкупление за своя грях. Йовков е още по-грижовен към своята героиня. В края на писата, когато я водят под стража, Албена е най-величествена. Със своята хубост и покаяние тя буди възхищение и у най-озлобените към нея селяни. А Ана преди самоубийството е вече опустошена, душевно болна, дори понякога жалка. Тя напълно е загубила своя чар. Изобито Толстой за разлика от Йовков, въпреки че брани героите си, не ги извисява така. Той е по-земен от нашия класик. И двамата писатели търсят човешкото дори у герои, които са им противни. Толстой не обича Каренин. Но той наанася и светли петна върху неговия сух портрет. Колкото и да е скучен, окован в догми, колкото и да поставя външното благоприличие над всичко, той е почтен, умен, с чувство на отговорност, дълбоко привързан към жена си. Много силно, но с присъщата си разсъдливост Каренин изживява своята трагедия. Когато след раждането тежко болната Ана, покаяна го вика, за да му иска прошка, трогнат от нежността на

²⁰ Анна Каренина. Т. I. М., 1947, с. 388.

²¹ М. Б. Храпченко. Лев Толстой как художник. М., 1963, с. 232.

жена си, разстроен от нейните страдания, Каренин разгръща най-хубавото в своята природа. Ридания прекъсват думите му към Вронски, че каквато и гавра да си позволи с него, той никога няма да го упрекне, няма да напусне жена си. Благодарение на грижите му към детето на Ана и Вронски то остава живо. Той дори го обиква. Толстой разбира и неговата мъка, съчувствува му. След като Ана си отива, Каренин е много нещастен и самотен.

Старият княз Болконски има отблъскващи черти, отвратителни, дори адистични прояви на старческа неврастеничност. Но въпреки това писателят ни внушава, че този велможа от времето на Екатерина е човек с голяма доблест, със силно чувство за гражданска чест. От отношението му към княжна Мария преди смъртта му, както и от някои сцени с княз Андрей разбираме каква бащинска нежност е таял зад външната грубост и острота този своенравен човек.

Описвайки Вълчан, Йовков подчертава някои детайли, от които разбираме колко му е противен този герой. Старият чорбаджия има досадния навик да мушка събеседника си, да му дърпа ушите, да го чука по носа, за да предизвика по-голямо внимание. Той го оприличава на кукумявка. И въпреки това Йовков, както Толстой, с дълбоко вживяване, дори със съчувствие е навлязъл в неговата хищна душа, след като Гроздан пред всички в кръчмата му удря плесница. Честолюбивият чорбаджия е жестоко наранен. Той се смее сухо, очите му горят като въглени, измъчени и натъжени, а долната му челюст трепере. И неговата затъпяла съвест се разтърсва от изключителния жест на Гроздан. Той му връща заграбените ниви. „Аз нямам право да му ги взема и бог ме наказва.“ Вълчан е ярък образ, но в края на повестта той изживява развитие, което не съответствува на неговата природа. Изобщо сюжетното развитие на „Жетварят“ се направлява от философското виждане на автора, както някои късни творби на Толстой — „Фалшивият купон“, „Кройцера соната“, „Отец Сергей“ и др. И Йовков, и Толстой вярват в човешката съвест. В техния творчески свят срещаме престъпници, които искрено се покаяват. Степан Пелагеюшкин от „Фалшивият купон“, Никита от „Силата на мрака“, Катюша от „Възкресение“ постепенно възвръщат човешкия си образ. У Йовков почти всички отрицателни герои изживяват нравствено преграждане. Дори разбойници като Индже и Шибил, изедници като Ройдю и Вълчан, Златил и Рали осъзнават своите грехове и се очовечават. Йовков, след като е облагородил своите порочни герои, повече не се връща на тях. Техните човешки прояви са завършекът на характеристиката им. Те или умират след това, или писателят просто прекъсва повествоването, докато Толстой ту възвисява някои от своите герои, ту отново ги приземява. Душевните състояния на Каренин са сложни и противоречиви. Под влиянието на обезумялата графиня Лидия Ивановна той отново става бездушен, студен, жесток към Ана, категорично отказва да даде развод. Обществено мнение пресича неговото великодушие и спокойствие. В очите на всички излъганият съпруг чувствува насмешка и укор. Каренин изгаря от срам и отчаяние, че е проявил грижи към чуждото дете, че не е извикал Вронски на дуел. Отец Сергей, за да устои на красивата вдовица, си отрязва с брадвата един пръст. Той надмогва своето тщеславие, с изумителна воля постига истински аскетизъм. Но неочаквано, в момент на слабост, по най-жалък начин се проваля. Толстой не щади и най-любимата си героиня. След женитбата си Наташа изгубва своето очарование. Грациозното, артистично момиче се превръща в една ограничена, прозаична жена, всецяло погълната от грижи за семейството. Нейната щедра любвеобилност деградира в егоистична любов само към съпруга и децата ѝ. Наташа преставя да се раздава за другите, да мечтае, дори загубва женското си кокетство, естетичното си чувство. Някои от героите на Толстой — Наташа, Кити, Николай Ростов, Борис Друбецкой, Николенка — се появяват още като деца или юноши и постепенно узряват пред очите на читателя, променят психиката си съобразно с възраста си и с вродените си наклонно-

сти. У Йовков няма такъв растеж на героите. Толстой за разлика от Йовков снижава някои герои, проследява как с годините те деградира. Виждаме как животът покварява Борис, който на рождения ден на Наташа ни трогва със своята чистота. Когато пораста, той става кариерист и сребролюбец, любовник на Елен. Оженва се за Жули само заради богатството ѝ. Николай Ростов е толкова безкористен и искрен в любовта си към Соня, отзивчив и пожертвувателен към бездомната полякиня и баща ѝ, към Борис и Денисов. Но за да спаси семейството си от разорение, той се отказва от Соня, дори в някои моменти я ненавижда, защото се е обвързал с обещание да се ожени за нея. Той искрено се влюбва в княжна Маря, но ако тя беше по-бедната, тогава би предпочел Соня. На бойното поле Николай Ростов има още юношеска психика. Той сяло обожава императора, готов е да влезе в огъня за него. Но с годините тази вяра в непогрешимостта на императора ще се превърне в умствена ограниченост и мракобесие: „А ако ние бихме започнали за всичко да съдим и да разсъждаваме, тогава нищо свято няма да остане.“ (Цит. изд., т. I, с. 505.) Николай е образец съпруг и стопанин, но той става жесток, бие провинилите се крепостни селяни. А на възмущението на Пиер от тиранията на Аракчеев Николай Ростов категорично отговаря, че ако Аракчеев му заповяда да отиде с ескадрон срещу Пиер и неговите съмишленици, нито за секунда няма да се замисли — ще коли, ще се бори срещу всяко противодействие на правителството.

Безнадеждно пропадналите си герои — Тачката, Паико, Нягул, Сенебирските братя — Йовков отминава, не иска да се рови в тяхната душа. А Толстой е създавал и колоритни, разгърнати портрети на отрицателни герои, всеки от които е по своему нищожен и отблъскващ. Който е чел „Война и мир“, никога няма да забрави тази ужасна сцена на боричкането между княгиня Друбецкая и княгиня Катиш за портфейла със завещанието на граф Безухов в момента, когато той агонизира. Княгиня Друбецкая е толкова досадна и неумолима в своето нахалство, че дори княз Василий не може да се справи с нея. А самият той със завидна енергия осъществява своите хитри и користни планове. И неговите деца Анатол и Елен нямат никакви задръжки. Зад ослепителния си светски блясък Елен крие такава душевна и умствена бедност, че е жалка в очите на читателя. За нея и за брат ѝ не съществуват никакви нравствени ценности. А Анатол е толкова безотговорен, толкова убеден, че светът е създаден за негово увеселение, че дори не може да осъзнае какво престъпление ще извърши спрямо Наташа. Неговият чудовищен егоизъм и цинизъм особено изпъкват в постъпката му към нея и в разговора му по този повод с Пиер.

В една от късните си творби — „Силата на мрака“ — Толстой е извел на сцената герои с вродени престъпни наклонности. Матрьона е истински демон. А Анисия е толкова безхарактерна и безнравствена, че под натиска на Матрьона участва във всичките ѝ злодейства. Единствен Никита осъзнава своята престъпност, потресен от убийството, което извършва над собственото си дете и от лицемерната бащинска роля, която трябва да играе на сватбата на своята любовница Акулина. Изобщо Толстой, който по това време в нравствено-религиозните си проповеди твърди, че всички хора се раждат добри, в творческата си практика опровергава този наивен оптимизъм, блестящо анализира и тъмните, атрофирани души на някои герои, които са напълно неспособни да се възродят. В неговия свят има повече сенки и мрак, отколкото в света на Йовков.

В творчеството на Йовков и Толстой срещаме и героични образи, с ярки, контрастни черти. Шибил и Индже по своята волност и първичност напомнят на чичо Ерошка, Лукашка и Хаджи Мурат. И тримата герои на Толстой в същност са разбойници, но много смели и противоречиви. Въпреки явната прилика между тях и посочените герои на Йовков веднага се забелязват съществени разлики. Чичо Ерошка, Лукашка и Хаджи Мурат са истински деца на дивия кавказки

свят. Те докрая остават верни на своята природа, не изживяват такива преломни като Шибил и Индже. Чичо Ерошка не познава притворството на цивилизацията, задръжките на морала. Неговата философия е много проста: „Всичко бог е направил за радост на човека. В нищо няма грях.“ Този суров планинец, който е крал и убивал, без да му трепне окото, жали нощните пеперуди, нежно ги отклонява от огъня. Чичо Ерошка е с широка душа, има много побратими, които щедро дарява. Лукашка без никакъв повод убива чеченеца и не може да се нарадва на своето престъпление. В същото време той е способен на голяма преданост. Конят, който Оленин му подарява, така го трогва, че е готов на всякакви жертви за благодетеля си. Сроден на тях е Хаджи Мурат. Но той е поставен при много по-драматични обстоятелства. И неговият живот е изпълнен с приключения, битки, смели разбойнически действия. Този див татарин е величествен в своето безстрашие и ловкост. Той няма задръжки в омразата си, но прави големи жертви за приятелите и семейството си. Хаджи Мурат е нежен син и баща. И тримата герои носят неповторим регионален колорит. Толстой е съумял да предаде суровия нрав на планинците, за които кръвното отмъщение е неумолим закон, посилен дори от омразата към руските завоеватели. За да отмъсти на Шамил, Хаджи Мурат в същност извършва предателство, съюзява се с руснаците. Йовковите разбойници са също така жестоки и безстрашни, но те следват едно развитие, типично за неговите герои. В началото на легендата у Индже няма нищо човешко. Той все повече се самозабравя в своята престъпност. „Не щадеше ни чужди, ни свои. Стана алчен за злато и лъвския пай от всяка плячка вземаше за себе си... Онзи, който дръзнеше да дели мегдан с него, намираше смъртта си от куршума или от ятагана му“ (Т. III, 1958, с. 127). Той няма милост и към собственото си дете, което набожда на ятагана си. Още по-страшен става Индже, след като Пауна го напуска. „Да бяха се събрали костите на убитите, биха направили планина, кръвта би потекла като река. В тая страшна и кървава моря Индже като че изгуби свят. Минаха се тъй повече от шестнайсет години. Не се умори Индже да убива“ (с. 129). Но постепенно героят се очовечава. От страшилище той се превръща в най-голям закрилник на сиромасите. Неговите благородни дела народът възпява в една от най-поетичните си песни. Без подробен психологически анализ, но много проникновено, с богат подтекст, с колоритно описание на външните събития, които очовечат героя, Йовков е обосновал неговото прераждане. Наред с изключителните епизоди от живота на Индже писателят рисува вълнуващи, реалистични картини на робската неволя. Същото развитие виждаме и у Шибил. И той е извършил много злодеяния, но любовта към Рада го облагородява. Нас ни завладява душевното величие на Шибил и Рада. И тази легенда е романтична творба, в която авторът постига ярки емоционални багри. За разлика от Толстоевите казаци и Хаджи Мурат, които докрая остават противоречиви, Йовковите разбойници коренно се преобразяват.

Суровата истина, която стои в основата на Толстоевия изобразителен метод, дава повод на Цвайг да абсолютизира тази черта на писателя, да стигне до някои крайни и несправедливи изводи. За него Толстой е безкрил художник, чийто свят е „без мечта, без илюзии, без лъжа, ужасяващо пуст свят, свят даже без бога...“ Според Цвайг в „този свят няма друга светлина освен светлината на неговата неумолима истина, нищо освен яснота, толкова неумолима.“²² В същност още в някои от ранните герои на Толстой — княз Нехлюдов от „Утро на помешчика“, Володя Козелцов, Николенка, Наталия Савишна — има толкова светли пориви, които ги сродяват с героите на Йовков. А Наташа, Петя Ростов, Кити излъчват истинска поезия. Правдата на Толстой включва и романтичното в живота. Мазурката в „Детство“, рожденият ден на Наташа са истински

²² Стефан Цвейг. Цит. книга, с. 230.

празник на невинното, непокаварено детство. Трепетната, артистична душа на Наташа ни понася в някакво вълшебно царство на красота, когато тя, без да съзнава, вече е влюбена в княз Андрей и опиянена от пролетната нощ, копнее да полети: „Не, ти погледни каква луна! Ах, каква прелест!“ — говори тя на Соня с насълзени от вълнение очи. Окрилящ е и нежният, въздушен образ на Кити. Тя е изящна и сърдечна, отзивчива като Наташа, но е по-сдържана, няма нейната бликаща жизненост и палавост. Колко възвишени, благоговейни са чувствата на княз Андрей и Пиер към Наташа, на Левин — към Кити. Изобщо в света на Толстой има и много жизнерадост, и нравствена извисеност, които го сближават със света на Йовков. И Йовков, и Толстой проявяват великодушно снисхождение към слабостите на своите герои. У двамата се срещат и някои идеални герои — Нехлюдов от „Утрото на помещика“, Веленчук, Наталия Савишна, родителите на Наташа Ростова, Соня, Аким и др., поп Стефан, Халил Ходжа, Сали Яшар, Боряна, Стоил и т. н.

В творчеството на Толстой ще открием много повече автобиографични черти, отколкото в творчеството на Йовков. Той претворява в незабравими образи и някои от своите родственици и възпитатели. Историята на Николай Ростов, Соня и княжна Мария много напомня живота на Толстоевите родители и на неговата любима леля Татьяна Ергольская. Старият княз Болконски носи името и някои черти на дядото на писателя по майчина линия — княз Волконски. „Утрото на помещика“, „Детство“, „Юношество“, „Младост“, „Казаци“, „Ана Каренина“, „Възкресение“ съдържат моменти от биографията на самия автор и заобикалящите го, майсторски съчетани с художествената измислица. Неговите главни герои до голяма степен са възплъщение на различни страни от богатата личност на писателя. Те притежават и много различни, дори противоположни черти на Толстой. Но в техните нравствени търсения отекват мислите на самия автор. И Левин, и Пиер, и княз Андрей, и Нехлюдов от „Възкресение“ намират успокоение и опора в живота само когато преодоляват своите религиозни съмнения. Техните разсъждения са съзвучни с мислите на Толстой за религията, навърляни в неговите дневници. И героите на Йовков са изразители на светоотношението на писателя, но те почти не са свързани с автобиографията му, с неговата родова летопис. Йовков като личност и като интелект е много по-отдалечен от своите главни герои, отколкото Толстой. Нашият класик особено се интересува от душевната нагласа, от етичните схващания на неуги хора от народа, които утвърждават концепциите на автора, но те стигат до тях спонтанно, благодарение на своята природна доброта и на народната мъдрост, с която са закармени. Халил Ходжа, Сали Яшар, поп Стефан, Стоил, Моканина, чичо Митуш не познават интелектуалните търсения на своя създател, мировата скръб и младежките кризи, за които той говори пред проф. Казанджиев. Те са най-сродни на Аким от „Силата на мрака“ и на Платон Каратаев. От героите на Йовков най-близък на автора по интелект е Галчев. Той е мислещ, търсец човек, с благороден характер, но не е противоречив като княз Андрей, Пиер, Нехлюдов, защото и самият автор е чужд на трагичното раздвоение на Толстой. Галчев е единственият герой на Йовков, който води дневник. От него разбираме колко много и нашият автор се е вълнувал от социалните проблеми, колко усилено е търсел изход от неравенството. Но за разлика от Толстой Йовков не отрича частната собственост. Той е убеден, че трябва да се отнемат общинските, църковните и държавните земи и от тях да се образуват задруги, които да бъдат притежание на бедните селяни.

И Йовков, и Толстой се прекланят пред селския труд. И двамата откриват в него поезия и радост. Известен е портретът на Толстой като орач, който Репин е нарисувал от натура. Художникът разказва в своите спомени при какви обстоятелства писателят му е позирал, как той с четката и палитрата е тичал подир не-

го на нивата. „Шест часа, без почивка, той бразди с ралото черната земя, като ту се изкачваше нагоре, ту се спускаше по полегатата местност към оврага . . . Минаваха често селяни яснополянци, сваляха шапките си и отминаваха, сякаш не забелязваха подвига на графа.“²³ Затова Толстой така добре е познавал мъките и радостите на селяните, защото напълно се е приобщавал към техния живот. Ленин правдиво се е изказал пред Горки, че „преди този граф истински мужик в литературата не е имало“. Толстой, както и Йовков, който е селянин по рождение, непосредствено са чувствували обновлението, насладата от полския труд. И двамата автори са му посветили вдъхновени страници.²⁴ След отказа на Кити Левин е отчаян. Но душевната му рана започва да заздравява благодарение на връзката му със земята. Той изпитва същата радост от полската работа, както Гроздан. Въодушевлението на селяните по време на коситбата, тяхното веселие увличат Левин, въвеждат го в един чист свят на искрени, естествени отношения, с който той иска да се слее. „И денят, и силите са посветени на труда и в него самия е наградата“ — разсъждава Левин подобно на Йовков в „Жетварят“. За Йовков трудът е още по-могъщ фактор. Възраждането на Гроздан завършва сред нивите. През безсънната нощ след кошунството в църквата той си спомня с какво благоговение и благодарност е стоял сред узрелите жита. Гроздан разбира, че неговото падение е започнало от момента, в който е престанал да работи. Пред избуялите ниви, спомняйки си сладостта от полската работа, героят намира душевно успокоение, освобождава се от озлоблението. Тези страници са една от най-въълнуващите поетизации на труда в нашата литература. У Йовков трудът е нравствен фактор, който облагородява и който се слива с религиозното чувство. Това е типично йовковско виждане.

Ангел Анчев с основание намира сходство между Наташа и Боряна.²⁵ Но в изграждането на този лъчезарен образ Йовков влага и специфично свой замисъл. В него откриваме вярата на писателя в магическата сила на красотата и душевната чистота. Със своя чар и топлина Боряна облагородява Златил и Рали, внася сговор в дома на свекъра си. Женските образи на Йовков и Толстой са жизнени, жадни за щастие. Те и когато изживяват най-безизходни драми, никога не стигат до безумието, до непреодолимото раздвоение на героините на Достоевски. Йовков обича и жени с героични характери като Рада и Тиха.

И двамата писатели притежават изключителната дарба да се вселят в женската душа. Докато Достоевски обикновено не се впуска в психологизиране на женските образи, рисува ги главно чрез техните външни прояви и реакции, то Йовков и Толстой прибегват до много верни и тънки преки психологически анализи на някои от своите героини. Йовков несъмнено се е учил от Толстой да вниква и в най-сложните, най-трудно уловимите вълнения на женската душа. Психологическата характеристика на Нона и Божура е постижение на нашата литература. Йовков винаги се съобразява с виталната, жизнерадостна натура на Нона. Тя е по-лекомыслена от Ана Каренина, но любовта ѝ към Галчев я преобразява. Отначало Нона решава да замине при годеника си. Но това състояние бързо преминава. Новата любов все по-непреодолимо изгласква старата. Угризенията бързо изчезват. Ана Каренина е в много по-заплетена ситуация. Към нея се прибавя и жестокостта на обществото, което с презрение я изолира, защото открито е нарушила установеното благоприличие. Но то почита развратната княгиня Бетси, понеже тя умело лицемери. Любовта на Ана се превръща в мъчителна, бавна агония. В някои моменти тя ненавижда Вронски. Нейните объркани, противоречиви чувства са анализирани гениално чрез авторска реч. Любовта на Нона към Галчев не познава такива болезнени кризи на досада,

²³ Иля Ефимович Репин. Далечното близко. С., 1964, с. 489—490.

²⁴ Вж. и Ангел Анчев. Цит. ст., с. 51—52.

²⁵ Цит. статия, с. 50.

охлаждане и ревност. При нея нещастие то идва отвън, от трагичния край на любовния ѝ. Мъката на Нона по Галчев е описана с изключително майсторство. Йовков дълбоко е изживял всичките ѝ етапи. Тези страници по проникновените психологически детайли напомнят последните часове от живота на Ана Каренина. С много изразителни епитети и сравнения Йовков ни внушава ужаса, непоносимата болка на Нона, когато научава, че Галчев е ранен. „Думите на Милчевски като че я удариха, тя стоеше като гръмната, уплашена, изненадана. Земята сякаш се завъртя около нея и тя щеше да падне... Мислите ѝ се объркваха и късаха, задушаваше я страшна мъка.“ Нона се мята между отчаянието и надеждата. Когато научава от брат си, че Галчев е убит, тя няма сили да стои права, нищо не може да асимилира от това, което чува. После изпада в неестествена веселост, която минава в неудържимо ридание. Когато си дава сметка, че Галчев е загинал заради нея, Нона иска да си скубе косите, да плаче с глас, а след това я обзема тъпо равнодушие. Ана Каренина преди самоубийството чете фирмите, край които минава, разглежда спътниците си в купето. И Нона отклонява вниманието си с най-незначителни неща — с лека усмивка чете една дума, изрязана в кората на дървото, под което седи. Действително при такова отчаяние някакъв инстинкт за самосъхранение сякаш се мъчи да излъже болката, насочвайки, макар и за миг, съзнанието към дреболии. Питайки за гроба на Галчев, Нона няма сили да произнесе името му: „Гласът ѝ трепна и тя не може да изговори името, което беше на устните ѝ. Сърцето ѝ пак бързо-бързо заби.“ А когато надзирателят уточнява въпроса ѝ: „За гроба на подпоручик Галчев питаш, нали?“ — неговите думи ѝ причиняват страшна болка. „Тия жестоки, страшни думи прозвучаха край нея като куршуми и пак ѝ се стори, че са лъжа, че ги чува като насън.“ Тези удивително верни психологически детайли говорят, че Йовков плодотворно се е учил от Толстой в дълбокото познаване на женската душа.

Йовков и Толстой разкриват много непосредствено същността на някои герои чрез тяхното поведение преди смъртта им. Още в „Детство“ Толстой осведомява за една от любимите си героини — Наталия Савишна: „Тя извърши най-хубавото и най-велико дело в този живот — умря без съжаление и страх.“ В „Три смърти“ и „Смъртта на Иван Илич“ Толстой представя героите си в последните моменти от техния живот. Иван Илич е запълнил цялото си съществуване с карриеристични домогвания, с пресметливи ходове. Неговата безкрила душа се е радвала на властта, на възможността да потиска подчинените, на напредването в кариерата. Но в адските мъки на раковата болест, скован от страха пред нищото, Иван Илич, както някои герои на Йовков, се очовечава, дава си жестока равностетка за своя нищожен, фалшив живот, за отчуждението в семейството си. В него явно са се таели, дълбоко потулени, човешки качества. Високопоставената дама в „Три смърти“ до последния момент капризничи, хленчи, а старият мъж умира така безшумно и смирено, както е живял. Смъртта на Веленчук в един от най-ранните разкази на Толстой — „Изсичане на гората“ — е най-ярката характеристика на героя. Този кротък войник е дълбоко религиозен и затова не се плаши от неизвестното. Той обаче е много разтревожен да не ошети някого. Веленчук моли да предадат копчетата и парите на поручик Сулимовски, комуто не е успял да ушие шинела. „Последните му минути — пише Толстой — бяха така ясни и спокойни, както и целият му живот. Той живя много честно и просто, за да може да се разколебае неговата простодушна вяра в бъдещия небесен живот в решителната минута“. Смъртта на Праскухин в „Севастопол през май“ е описана с изключително психологическо майсторство. Чрез предсмъртните мисли на героя ние разбираме колко той е себичен, дребнав и беден духом. И княз Андрей, този мъжествен човек, изпитва мъчителен страх от смъртта. Но той го надмощава. Радостта от прощката, голямата му любов към Наташа го довеждат до мисълта за бога, за вечността. Той се откъсва от всички земни суетни желания, проявя-

ва истинско душевно величие. В предсмъртните размисли на княз Андрей Толстой е вложил явни морализаторски тенденции. Те са синтез на цялата философия на автора. Героят преодолява своите религиозни съмнения и стига до блажено просветление и спокойствие. Той стига до извода, че щастието е в любовта, особено в любовта към враговете, а не в материалните блага. Но тази открита тенденциозност не изсушава образа, защото извисяването на княз Андрей преди смъртта му е изобразено с изключителна психологическа дълбочина.

Чрез смъртта си Хаджи Мурат потвърждава своя войниствен, героичен характер, чувството си за лично достойнство. Той отчаяно се сражава, макар и тежко ранен. Вече умиращ, със свръхчовешки сили Хаджи Мурат се изправя, хваща се за едно дърво и пада.

Виждаме по колко различен начин умират героите на Толстой, съобразно с тяхната психика и характер. Йовков достойно може да съперничи на своя учител в проникновеното изображение на някои герои чрез тяхната смърт. И той като руски гений чрез това най-върховно изпитание за силата на човешкия дух ярко характеризира и индивидуализира някои герои. Последната сцена в „Шибил“ е незабравима със своята внушителност и трагизъм. Рада тича към Шибил с прострени ръце, знаейки, че я чака смърт. Шибил разбира, че му е устроена клопка, но не трепва. Той разтваря ръце към Рада, за да я прегърне, и пада мъртъв. Само необикновени, героични натури могат така да обичат и така гордо да умрат. Дядо Давид не може да се примири с едно бездейно, безмислено съществуване. Когато разбира, че той и конят му вече ще станат непотребни, старецът избира смърт, достойна за неговата юначна натура. Чичо Митуш най-пълнокръвно се изявява в предсмъртния си час. Той приема смъртта смирено, без страх и хленч. С последни сили отива в обора, за да се сбогува с воловете, гали ги като най-скъпи приятели, а устните му нещо шепнат. Тези последни прояви на стария ратай много непосредствено го характеризират, разкриват неговата нежна душа. Истински шедьовър е описанието на Люцкановата смърт в „Последна радост“. Бялата лайка, която нещастният цветопродавец зърва в последния си миг, е балсам за неговата измъчена душа. Каква по-ярка характеристика на героя може да се направи от тези толкова поетични детайли, с които Йовков описва неговите предсмъртни реакции! „В угасналия вече поглед заблещука слаба искрица, устните се помъчиха да се усмихнат. Едната му ръка сочеше нататък. Пръстите се разшаваха и бавно, с мъчителни и отчаяни усилия се насочиха към засмения цвят, леко разлюлян от вятъра...“ (цит. изд., т. II, с. 258).

Люцкан остава верен на своята поетична природа и в смъртта си. Стоил загива, за да спаси своя човечен командир. Йовковите герои не са интелектуалци и заради това преди смъртта си не се дълбаят във философските размисли на княз Андрей, не се самоанализират като Иван Илич. И за Йовков, и за Толстой поведението преди смъртта е най-важната характеристика на човека. И двамата с учудващо разбиране могат да вникнат в предсмъртните изживявания на герои с различна психика и чрез тях да ги индивидуализират.

Йовков не създаде толкова многобройни и сложни характери като Толстой. В това отношение руският гений изобщо няма равен в световната литература. Андре Мороа в предговора към френското издание на „Война и мир“ пише, че „в този роман е създаден цял свят, толкова истински, колкото и действителният. Още по-истински. „Роже Мартен дьо Гар, в чийто епохален роман „Семейство Тибо“ личи благотворното влияние на „Война и мир“, е също така удивен от непостижимото майсторство на Толстой да вдъхва истински живот у своите герои. „Аз мисля за Толстой, който е създал различни персонажи от Балзак; това вече не са „типове“ — някакви литературни копия на живота(. . .), а истински живи същества, които не могат да бъдат наречени типове, доколкото те са много истински, за да бъдат същности, абсолюти, за да може да им се налепи

етикетче.²⁶ Естествено у Йовков не можем да търсим такова многообразие, но и неговите герои са минали през неумолимото изпитание на времето и са доказали своето безсмъртие. И Йовков изгради интересни, драматични образи, със силно вътрешно горене, живи и неповторими. И неговите герои не бихме могли да наречем типове. Той с любов и в творческа забавна извая образите както на кротки, непоковарени селяни, така и на необикновени, героични натури. Творческият свят на Йовков е населен с буйни, първични хора като дядо Давид, Божура, със самотни, нещастни мечтатели като Боянов и Палазов. В този интересен свят винаги с вълнение ще срещаме Сали Яшар — артистичния мъдър майстор на пещи каруци, странния, неземно чист и безпомощен цветопродавец Люцкан, влюбен в цветята и в техния скрит език, романтичния офицер Галчев, своенравната, противоречива, но очарователна Нона, измъчвания от нравствени и творчески кризи дядо Недко и др. Героите на Йовков са твърде различни по манталитет и по социален произход от героите на Толстой. Те си имат свои драми и стремежи. Но независимо от това любимите герои и на двамата писатели са носители на една и съща хуманистична концепция. Толстой, Достоевски и особено Йовков, влагат явна тенденция в изявите и в развитието на някои герои, но благодарение на изключителното психологическо проникновение, с което са изобразени, те не се превръщат в голи схеми. И Йовков умее като Толстой да предаде с авторска реч и най-неуловимите, раздвоени психически състояния. При изобразението на героите той прибегва главно до пространна пряка характеристика чрез авторска реч, но умее и много лаконично, чрез вярно уловени реакции да загатва за душевното състояние на героя, за неговите вътрешни драми. Този изобразителен похват е присъщ и на Толстой. Но в неговата психологическа характеристика откриваме една много характерна черта. Някои от героите му, както вече подчертах, са до известна степен двойници на автора, различни превръщания на неговата необятна натура. И заради това психологическият анализ на Оленин, княз Андрей, Пиер Безухов, Нехлюдов, Левин често се превръща във философски размисли на самия Толстой, каквито ще срещнем в дневниците му и в по-късните му нравствено-религиозни трактати. Левин въпреки семейното си щастие и душевното си здраве стига до такова отчаяние от своето безверие, до такава вътрешна пустота, че иска да се самоубие: „Аз търсех отговор на моя въпрос. А отговор на моя въпрос не можа да ми даде мисълта — тя е несъизмерима с въпроса. Отговор ми даде самият живот в моето знание на това, какво е добро и какво е лошо... Чрез разума ли аз стигнах до извода, че трябва да обичаш ближния и да не го подтискаш? Това ми казаха в детството, и аз радостно повярвах, защото ми казаха, че то е в душата ми“ (цит. изд., т. II, с. 479). В тези типични толстоевски анализи, които след мъчителни лутания довеждат героите до избистрени позиции и до успокоение, се крие хуманистичният замисъл на творбите. Те понякога звучат твърде дидактично. В психологическия анализ на Йовков няма такова философстване, въпреки че неговите герои в своето развитие много повече са подчинени на авторската концепция.

Героите на Толстой непрекъснато се самоанализират. Затова наред с подробната, оценъчна авторска характеристика много важен елемент в изграждането на образите е вътрешният монолог. „Както е известно, пише В. Горная, „вътрешните монолози“, „психологическият коментар“ са специфични толстоевски художествени похвати, посредством които писателят с особена дълбочина разкрива вътрешния свят на героите.“²⁷ Съвсем индивидуален е строежът на мислене у различните герои. У Толстой вътрешният монолог изпълнява същата функция за разкриване душевността на героите, както у Достоевски многословният диа-

²⁶ Цит. по Т. Мотылева. Иностранная литература и современность. М., 1961, с. 134.

²⁷ А. Горная. Из наблюдений над стилем романа „Анна Каренина“. Толстой — художник. — В: Сборник статей. М., 1961, с. 199.

лог-изповед. Т. Мотильова подчертава, че Толстой е първият откривател на похватите за предаване на вътрешната реч, че от него ги възприемат най-крупните реалисти на ХХ в.²⁸

Много рядко героите на Йовков се самоанализират и самонаблюдават. За това в творчеството му незначително място заема вътрешният монолог, диалогът-изповед, полупряката реч. И Йовков, и Толстой доуплътняват героите чрез тяхната реч. И двамата са изключителни майстори на диалога. Чрез своите живи реплики, естествени разговорни интонации героите добиват почти зрими очертания. И у Толстой пряката реч е много индивидуализирана, както и у Йовков. Езикът на Анастол е съвсем беден. Всяка негова фраза завършва с това нагло въпросително „А?“ Веднага проличава, че той е човек без никакво съдържание, циник, с ограничен ум. Лъчезарният, любвеобилен характер на Наташа се разкрива не само чрез трогателните ѝ постъпки, но и в нейната емоционална интонация, в задушевните ѝ разговори с майка ѝ и със Соня, в честите галовни обръщения. Сякаш чуваме звънящи, жизнерадостен смях на девойката, виждаме милите ѝ детински гримаси. И у Йовков интонацията на речта е много жива и различна, в зависимост от темперамента и душевността на героите. И двамата писатели отлично познават народната реч, употребяват характерни диалектни форми, когато предават разговор на селяни, майсторски колорират тяхната реч. У Толстой обаче диалогът заема по-голямо място. Особено в масовите сцени. Там авторската реч чувствително намалява. Тези сцени са почти драматизирани. В началото на „Война и мир“, на приема у Ана Павловна Шерер, от разговора на присъстващите ние си създаваме представа за манталитета на много от героите. Толстой почти не описва военния съвет, свикан от Кутузов, приема на княгиня Бетси и графиня Лидия Ивановна в „Ана Каренина“, приема у Корчагини и съда във „Възкресение“. Той просто пуска героите да разговарят и да действуват. Тези сцени са изключително живи. Те непосредствено ни въвеждат в духовната атмосфера на героите, на епохата. Салонните сцени от живота на висшето общество съдържат голяма изобличителна сила, откриват зад външния блясък фалш и пошлост.

Хаджи Мурат разказва пред Лорис Меликов своя живот. Той е характеризан главно чрез речта си. Хаджи Мурат говори просто, искрено, с беден, но много конкретен, неподправен език, в който е отразена откритата, първична душа на героя, просмукана от дивите нрави на своето племе.

Йовков най-често прибегва до пространно описание на душевните състояния, в което авторската реч, изпълнена с експресивни епитети, с открити преценки, заема най-голямо място. Но той е майстор и на лаконичната, косвена характеристика, постигната чрез умело подбрани детайли и естествени реплики. За разлика от Толстой много рядко срещаме в творчеството му вътрешен монолог, диалог-изповед, полупряка реч, въпреки че той изкусно си служи и с тях.

У двамата писатели откриваме много сродни черти в композицията на творбите им. Те рязко се отделят от Достоевски по спокойния, епичен тон на повествованието, по простотата на сюжета. Още Писарев е забелязал тази характерна черта на Толстолевия стил: „Който би търсил в повестите и разказите на Толстой романтическа завръзка, интерес към събитията, той, първо, би се изманил в своите очаквания, а, второ, следвайки само нишката на действието, би изпуснал из пред вид това, което съставя главната прелест... би изпуснал из пред вид дълбочината и тъкостта на психологическия анализ.“²⁹ Тази лаконична характеристика на Толстой като художник е много явна. Действително в разказите и в повестите на Толстой, в трилогията „Детство“, „Юношество“, „Младост“,

²⁸ Т. Мотильова. Иностранная литература и современность. Цит. изд., с. 182.

²⁹ Д. И. Писарев. Три смерти. Л. Н. Толстой в русской критике. Цит. сборник, с. 125.

също както в творчеството на Йовков, не фабулата, а психологическата дълбочина, емоционалната атмосфера увличат и завладяват читателя. „Казаки“, както „Вечери в Антимовския хан“ и „Ако можеха да говорят“, е композирана не като верига от събития, а като непринудено описание на отделни сцени, чрез които оживява битът на казаците, тяхната първична психика. Сюжетът на „Хаджи Мурат“ дава възможност за много напрегнато, интригуващо повествование. Но и Толстой, както Йовков, няма влечение към такава композиция. Писателят разказва за безстрашните приключения, за разбойническите подвизи на своя герой просто, с уталожен тон, без външни ефекти. „С Толстой — пише Цвайг, не се издигаш мълниеносно, както с Достоевски, на зашеметяващите височини на възторга, не падаш изведнъж в главоземайващите бездни на простота . . .“³⁰ Цвайг и Ромен Ролан сравняват Толстой с Омир. Според Ромен Ролан „Война и мир“ е една съвременна „Илиада“. И той подчертава спокойствието, с което авторът властвува над героите и над събитията.³¹ В противоположност на повестите и разказите обаче романите на Толстой са със сложна композиция, с много събития, каквито у Йовков няма. Във „Война и мир“ и „Ана Каренина“ се отделят няколко сюжетни линии, проследява се съдбата на много герои, свързани помежду си в най-неочаквани връзки. Но въпреки това композицията не е така заплетена, събитията не се развихрят с такава шеметна бързина, няма я тази нервна, до катастрофа напрегната атмосфера, както в романите на Достоевски. Толстой и Йовков не обичат да държат читателя в напрежение. В големите романи на Толстой забелязваме една много характерна черта на композицията, която го отличава от Йовков. Той често редува контрастни сцени. След ведрия дух на обяда у Ростови авторът веднага ни пренася в двореца на агонизиращия граф Безухов, където с потискаща тържественост се извършват предсмъртни обреди, а неговите роднини едва не се сбиват кой да грабне завещанието. След ужаса от подробно описаната екзекуция над невинни хора авторът ни среща с Платон Каратаев. Неговата човечност и благодост още по-ярко изпъкват на този контрастен фон и смекчават тягостното впечатление от предишната сцена. В „Ана Каренина“ фактически са вместили два романа с много различен сюжет. Романът на Кити и Левин разведря сгъстения драматизъм в останалите глави. На мъчителната, безнадеждно заплетена връзка между Ана и Вронски, която погубва и двамата, Толстой противопоставя здравето семейство на Кити и Левин. Във „Възкресение“ се редуват настояще и минало. Тази ретроспекция много ярко подчертава контраста между някогашната невинна, мила девойка и проститутката с осакатена, омърсена душа. След зловещите сцени в затвора Толстой описва охолството на Нехлюдов, след пищния прием у Корчагини — мизерията на село. Това редуване на рядко противоположни сцени усилява изобличителния патос на творбата.

Йовков внушава нравствения замисъл чрез развитието на героите и на сюжета. Добри творби, на пръв поглед лишени от тенденциозност, като „По жицата“, „Ако можеха да говорят“, „Вечери в Антимовския хан“, „Чифликът край границата“ и др. . . писателят неусетно ни внушава своите етични разбирания, своята дълбока вяра в благородството, извисяващата сила на голямата любов, в хуманността на простите ратаи, така трогателно привързани към домашните животни и към земята. И в тези творби ярко се очертава присъщата на нашия класик склонност да облагородява света и по такъв начин да всажда у читателя нравствени стремежи. Той обаче никога не поучава, никога не съди. В неговия авторски текст няма да открием морализаторски тон. А Толстой често излиза на преден план, застанал по израза на Цвайг на своя амвон, и превръща авторската реч в размислите на някои от любимите си герои в проповед, иска на всяка

³⁰ Стефан Цвайг. Три певца своєї жизни. . . , с. 223—224.

³¹ Ромен Ролан. Цит. книга, с. 54.

цена да убеди читателя в своята теза, докато героите му в много случаи действуват независимо от философските концепции на писателя, следвайки суровата логика на живота. Изключение правят късните му творби, за които вече споменах, и отчасти „Война и мир“ и „Ана Каренина“.

Въпреки дълбокото убеждение на автора, че никой няма право да съди другите, той в авторската реч постоянно съди и наставлява. В „Севастопол през май“ младият тогава автор проявява своята ненавист към силните личности, които заради властолюбивите си амбиции проливат реки от човешка кръв. Тази мисъл го направлява и във „Война и мир“ при изображението на Наполеон, когото той е смалил до един нищожен, но самонадеян авантюрист без никакви способности. Толстой е непримирим с тиранията на Николай I. Когато изображава този си герой, писателят е задъхан от възмущение, епически спокойното повествование, толкова характерно за него, се превръща в сатирично. Със същия сарказъм Толстой разказва във „Възкресение“ за произволите на Топоров, чийто жив прототип е Победоносцев. Сцените в съда и в затвора са унищожителна присъда над тиранията в Русия. Във „Възкресение“ Толстой се глуми и над обряда на причестяването, с което вбесява духовенството. Толстой се ужасяваше от революцията, а фактически, без да си дава сметка, зареждаше нейните адски машини: „... нищо така не приближи духовно руската революция, както фанатичните проповеди на Толстой против излишъка и собствеността, снарядите на неговите брошури, бомбите на неговите памфлети“ — пише Цвайг.³² Заради тази страшна изобличителна сила Ленин нарече творчеството на Толстой „огледало на руската революция“³³. В същото време в тази и в останалите статии за Толстой Ленин с присъщата си непримиримост критикуваше утопичността и мистиката на Толстовото учение, сочеше крещящите противоречия между художника и мислителя.

Известният журналист и книгоиздател А. С. Суворин в своя дневник много картинно е описал разрушителния динамит, който е зареден в творчеството на Толстой, неговата всемогща власт над света:

„Ние имаме двама царе: Николай II и Лев Толстой. Кой от тях е по-силен? Николай II нищо не може да направи с Толстой, не може да разклати неговия трон, докато Толстой несъмнено клати трона на Николай и на неговата династия. Проклинат го. Синодът взима против него своето решение. Толстой отговаря. Отгласът се разпространява в ръкописи и в чуждестранните вестници. Нека някой се опита да посегне на Толстой. Целият свят ще закрещи и нашата администрация ще подвие опашка.“³⁴

Йовков, както вече изтъкнах, няма бунтарския дух на Толстой, въпреки че и той понякога влиза в противоречие със своята философия на смиренieto. Във „Вълкадин говори с бога“ нашият класик протестира срещу робството, бедността и озверяването на хората. Той изцяло е на страната на недоволните селяни в „Чифликът край границата“:

— А бе то туй държава ли е... то не е държава... държавата е само за богатите — обади се един крайсенец...

— Ний да работим, ний да се бием на фронта, ний да плащаме — каза Нейчо.

— Все ний. А онез, дет имат по на десет ката къщи, тях никой ги не закача.

— Те само по бани и по курорти ходят — каза Йови.

³² Стефан Цвейг. Три певца... с. 268.

³³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. Издание пятое. Т. 17, с. 206—213.

³⁴ Цит. по Н. Н. Гусев. Летопис жизни и творчества Льва Николаевича Толстого (1891—1910). М., 1960, с. 380.

— Какво искате от този народ вий, бе? — разгорещи се още повече Вълко. — Какво току му пращате бирници? Какво има, какво му е останало?“ (цит. изд., т. V, с. 51).

Тези места от творчеството на Йовков са най-бунтовни. Но той никога не набляга така силно на социалните противоречия, на мизерията, както Толстой. Възраждайки духовно някои от своите герои изедници, Йовков понякога твърде неубедително заглажда конфликтите. Защото нашият автор прекалено вярва в човешката съвест, в предвечното добро. Йовков обаче по свой много характерен и внушителен начин се противопоставя на действителността — като я претворя според своите нравствено извисени мечти. Неговият поетичен свят, в който владеят човечност и нравствено величие, с магическата сила на голямото изкуство пречиства и облагородява.

Рисунъкът на Толстой е много по-суров, по-безпошаден, въпреки че той като Йовков дълбоко вярва в доброто начало на човешката природа. В творческата си практика Йовков е по-последователен на тази си вяра. И двамата писатели нямат влечението на Достоевски към болезнени, демонични натури. По своите социални убеждения обаче Йовков е по-близък до Достоевски.

Несъмнено е сродството в идейния замисъл на творбите в редица изобразителни и композиционни похвати между Йовков и Толстой, в тяхното съчувствие към някои противни герои, в уменията им да отбраняват и задълбочено да обосновават грешките на любимите си герои. Но и в приликите се очертава индивидуалното своеобразие на двамата автори.

Като извеждаме нашия класик на такъв висок световен форум, в състезание с Толстой — един от най-великите титани на човечеството, — без да му приписваме неговата гениалност, ние с национална гордост установяваме, че той не само не се загубва в неговата могъща сянка, а, напротив, на този богат фон заблестява още по-ясно със своята неповторима красота.